

Een geschenk uit/aan de hemel. Wat heeft God met duurzaamheid van doen?

Impressie van de discussies

Ochtend: naar aanleiding van de presentaties van Bert Altena (stadspredikant Assen) en Marian Geurtsen (liturgiste)

In de discussie onder leiding van Martine Vonk wordt aangewezen dat zowel Bert Altena als Marian Geurtsen met en in hun presentaties laten zien dat het accent in de aandacht in kerken voor het thema duurzaamheid doorgaans ligt op de betekenis van de gemeenschap en op sociale gerechtigheid en minder op de verhouding van mensen tot de natuur of dankbaarheid voor fysieke gaven die wij dagelijks ontvangen (of zoals ook wordt aangeduid: dankbaarheid voor de band die we met God kunnen hebben, dank aan plant en dier dat zij hun leven hebben gegeven). In reactie op deze observatie benadrukt Bert Altena dat hij sociale gerechtigheid en duurzaamheid steeds met elkaar verbindt. Het gaat om het streven naar een rechtvaardiger wereldorde en dat is verbonden met het ontwikkelen van een consumptiepatroon dat de aarde niet teveel belast. De aarde hebben wij niet in bezit, maar onder onze hoede voor onze kinderen.

Dat verminderde aandacht voor dankbaarheid, bijvoorbeeld in maaltjedituelen, heeft wellicht van doen met het niveau van welvaart en technologische ontwikkeling dat we bereikt hebben. Daardoor verdwijnt de ervaring dat voedingsmiddelen geschenken zijn die we ontvangen naar de achtergrond ten gunste van het gevoel dat we ze zelf maken. De nadruk op de gemeenschap en sociale gerechtigheid – weerspiegelt dat gerechtigheid van oudsher een centraal woord in Bijbel en theologie is. Dit zien we bijvoorbeeld ook terug in de Accra-verklaring die in belangrijke mate aanleiding is geweest voor de activiteiten rond economie en gerechtigheid in Assen.

De nadruk op sociale gerechtigheid is misschien ook de keerzijde van ongemak met de natuurwetenschappelijke kant van duurzaamheid, die wordt geassocieerd met de ‘vermoeiende discussie over geloof en wetenschap, schepping versus evolutie’ en huiver voor een valse natuurromantiek. “Het gaat om de specifiek menselijke plaats in het geheel van Gods schepping”, wordt gesteld, met een verwijzing naar de cultuuropdracht in de Bijbel. Tegelijk wordt de notie van gemeenschap en het belang daarvan verbonden met een ‘eucharistische levenswijze’ die wordt geïnterpreteerd als een ‘onderling verbonden ontwikkeling van de mens *en haar omgeving*’. In dat eucharistische, dankzeggende leven van de gemeenschap hebben maaltijden een centrale functie. Maaltijden verbinden. En verbinden wordt een centrale notie van het geloof genoemd. Investeren daarin is van belang voor het creëren van draagvlak.

Verschillende gespreksdeelnemers zijn zelf actief betrokken bij het organiseren van ‘interculturele maaltijden’. Daarbij is er vaak aandacht voor het op tafel zetten van ‘goede dingen’, net als in veel huishoudens: fair trade, biologisch e.d. Dat kan uiteraard geconcentreerde aandacht krijgen op momenten als Biddag en Dankdag voor het gewas. Er zijn echter geen onderzoeksgegevens of er een relatie is tussen een actieve gebedspraktijk en aandacht voor ‘goede producten’. Het zou wel interessant zijn dergelijk onderzoek te doen. Er wordt wel gewezen op materiaal om dit aan de orde te stellen, met name bidden met kinderen en jongeren (rond de Kleuterkerk, Kind en geloof, Geloven thuis, Bidden aan tafel met kinderen; zie ook de websites www.scheppingvieren.nl en www.sameneerlijketen.nl).

Ochtend: n.a.v. de presentaties van Erik Borgman (hoogleraar publieke theologie) en Trees van Montfoort (theoloog, journalist, publicist)

In de discussie komt een aantal thema’s naar voren: antropocentrisme, ascese en heiliging, dualisme en de rol van natuurwetenschappen.

Antropocentrisme

Erik Borgman stelt zich aan het begin van zijn presentatie de vraag of duurzaamheid in ecologische zin met geloof en theologie van doen heeft (CH: in het programma van de dag stond in feite de omgekeerde vraag centraal) en stelt dat dit in eerste instantie alleen in afgeleide zin het geval is. Het gaat er in eerste instantie om goed voor onszelf te zorgen, maar dan wel ‘om God onze Heer te loven, eerbied te bewijzen en te dienen en aldus onze ziel te redden.’ Dit roept bij Bert Altena de reactie de vraag op naar de positie van de mens in de schepping. Protestantenvind concluderen nogal eens dat de mens de kroon op de schepping is. Trees van Montfoort wijst dit ook aan met haar opmerkingen over het antropocentrisme. Maar eigenlijk is de sabbat de kroon, het sluitstuk. In het

scheppingsverhaal wordt de mens gedecentreerd. De cultuuroopdracht geeft de mens een eigen positie, maar tegelijk draait het niet om hem.

Ascese en heiliging

Trees van Montfoort noemt als remedie tegen het antropocentrisme dat de mens boven de rest van de schepping plaatst o.a. een houding van ascetisme: afstand nemen van jezelf om je geheel op God te richten; dit tegenover een houding van genieten. Dit roept echter bij Bert Altena de reactie op dat genieten juist wel van belang is. 'Het moet wel leuk blijven'. Genieten, maar met mate.

Trees antwoordt dat 'genieten met mate' nog blijft binnen het moderne discours van het consumentisme. Het gaat eerder om vrij worden door genieten zonder te bezitten en te claimen.

Bert specificereert dat het hem bij genieten ook niet gaat om het beeld van een individualistische consumptiemaatschappij, maar om een situatie waarin gedeeld wordt.

Marian Geurtsen vult aan dat ascese de vorm kan krijgen van het vasten, dat weer in opkomst is: kiezen om bepaalde voedingsmiddel te laten staan, bewustzijn van wat er beschikbaar is, aansluitend bij de seizoenen.

Vanuit de zaal wordt dit verbonden met de Joodse praktijk van bracha zeggen (zegenspreuk). Er is een bracha voor het in de mond nemen van de eerste vrucht van het seizoen. De Joodse spiritualiteit is op die manier sterk verbonden met het dagelijks leven. Dat is een mooie toevoeging voor het christelijk leven. Toch is iets daarvan ook in de christelijke spiritualiteit aanwezig in de vorm van dankzegging voor de eerste oogst. Zo wordt in de katholieke traditie bij Maria Hemelvaart de graanoogst gezegend in de vorm van brood en andere graanproducten, om er een heel jaar mee verder te kunnen. Dergelijke rituelen maken mensen ervan bewust deel uit te maken van een groter geheel, bewust van de verwevenheid en wederzijdse afhankelijk van natuur, mens en God. De protestantse traditie kent iets dergelijks in de vorm van Bid- en dankdag.

Erik Borgman stelt dat we met dergelijke rituelen een deel van het alledaagse markeren en in zekere zin afschermen als het Heilige. Daarmee haalt men iets naar boven wat niet zomaar vanzelf naar boven komt. Even doen we iets anders dan anders. Iets in deze lijn is een alternatief voor dat verschrikkelijke liedje 'Smakelijk eten, smakelijk eten, hap, hap, hap' dat geen relatie met God legt noch met de werkelijke betekenis van het voedsel.

Dualisme en verlossing

Volgens een opmerking uit de zaal komen we zowel bij Erik Borgman als bij Trees van Montfoort een soort post-dualistische wereldbeeld tegen, een kosmische theologie van harmonie, verbondenheid en onderlinge afhankelijkheid. Maar er is ook strijd in de natuur. Is het kwaad ook een element in God zelf?

Erik Borgman herkent dat duurzaamheid makkelijk geassocieerd wordt met een beeld van harmonie. We moeten van onze naasten houden. Maar als je met een wesp in een gesloten ruimte zit, is het lastig die wesp lief te hebben. Maar er zit een fundamenteel punt onder. Mensen zijn uit het paradijs verdreven en vanaf dat moment zal de aarde tegenstribbelen. Maar de Kerk is nu juist geroepen te doen of de nieuwe harmonie al aangebroken is; geroepen dat te vieren, te volgen en groter te

maken. De hymne in Kol. 1 drukt uit dat de schepping geschapen is in de richting van dat nieuwe verbond. We kunnen onze werkelijkheid niet werkelijk duurzaam reconstrueren, maar de nieuwe harmonie wel als het ware vierend binnen halen. Daar hoort ook bij dat we dankbaar zijn dat er eten is. Daar mogen we van genieten; we moeten het ook leuk blijven vinden en hebben. Maar vaak vinden we dingen leuk om verkeerde redenen, vanwege een plat, op zichzelf betrokken genot. Daarvan zouden we afstand moeten nemen.

Trees van Montfoort wijst in aanvulling daarop op de theologie van Theokritoff. Zij erkent dat er een verstoord contact is tussen God en mensen. Natuur is niet alleen maar leuk.

Vanuit de zaal wordt desalniettemin de vraag gesteld of het ecologisch feminisme niet een soort pantheïsme presenteert. Iemand anders is juist getroffen door het verhaal van Trees dat heel de schepping een gevallen schepping is, dat de hele schepping in de zondeval is meegesleept en dat daartegenover Christus gestorven is voor de ganse kosmos. Trees antwoordt dat er een kosmologische variant van het ecologisch feminisme is die God bijna laat opgaan in de natuur. Toch valt voor haar God niet zomaar samen met de natuur. Maar in elke tijd moeten andere aspecten van de verhouding tussen God en schepping benadrukt worden. Barth legde accent op God als de gans andere. En dat was in zijn tijd ook van belang. In onze tijd moeten we misschien juist de verbinding tussen God en natuur benadrukken.

Erik sluit daarop aan. Ook de natuur is gedifferentieerd. Er is een kant van de natuur waarin het gaat om kracht en waarin de sterkste overwint. Dan gaat het alleen om overleven, leven en verder leven, niet om ten volle leven. Dat is eenzijdig en daar moeten we kritiek op hebben. Een tweede punt betreft de vraag waar gerechtigheid een plek heeft, aan de orde is. Daar is God. Dat is primair bij de armen. Maar gerechtigheid moet ook vorm krijgen t.a.v. de natuur. Het gaat erom te zoeken naar plekken waar God en zijn gerechtigheid en verlossend handelen nog meer zijn. Daarbij moeten we ons soms polemisch opstellen: wel op het kruis, niet bij degene die hem daar gebracht hebben.

Vanuit de zaal wordt gevraagd hoe bruikbaar het idee van een toekomstige verlossing van ons én van de schepping is voor ons leven nú. Gaat het dan bijvoorbeeld om een idee van co-evolutie van de mens (inclusief zijn handelen en technologie) en de schepping? Bert Altena wijst daarbij op de praktijk van de kerkelijke gemeenschap. Daarin manifesteert zich een dynamiek tussen viering van de verlossing, die komt én al is aangebroken, en een engagement in een praktijk van verlossing. Je viert het van God ontvangen leven, en dat deel je met elkaar. Je wordt betrokken bij het leven en beleven naar de verlossing toe en tegelijk inspireert dat je praktijk van meewerken aan de verlossing. Zo eenvoudig en ingewikkeld is het.

Erik Borgman benadrukt hierbij zijn anti-constructivistische opstelling. Het gaat er niet om dat wij op enigerlei wijze de verlossing zelf nog moeten organiseren. Het gaat erom te zien waar mensen zich al lang in dat verlossende werk hebben laten inschakelen.

Natuurwetenschappen:

Een enkeling proeft in de verhalen van Erik Borgman en Trees van Montfoort een dedain t.o.v. de natuurwetenschappen. Erik spreekt over een marginale rol voor de natuurwetenschap, Trees lijkt deze helemaal te willen afschaffen. Daarentegen kunnen natuurwetenschappen van enorm belang zijn als het gaat om milieuvragen e.d.

Trees antwoordt dat ze niet alleen maar negatief is over natuurwetenschap. Waar ze zich tegen afzet is het denken dat alles technisch maakbaar is en dat wij slechts zijn gemaakt van sterrenstof. Ook Erik bedoelt niet de natuurwetenschappen weg te zetten. Kennis is handig. Het gaat om het beeld dat we van natuurwetenschap hebben. We kunnen de wereld niet zomaar reconstrueren op basis van natuurwetenschap en technologie. Een ander punt is: vaak hebben mensen het idee dat natuurwetenschap objectieve kennis biedt. Een valkuil voor natuurwetenschappers is dat zij ons zouden moeten voorrekenen wat we moeten doen zodat het weer wel goed met ons gaat. Maar dat zit veel gecompliceerder in elkaar. Dat is ook wel aan het veranderen. We zijn nooit (zo) modern geweest. We zullen zelf, als mensen, politici e.d. moeten uitzoeken wat we moeten doen. Maar daarbij is de kennis van klimaatdeskundigen wel nodig.

Vanuit de zaal wordt opgemerkt dat dit ook een kwestie is van taal en terminologie. In de moderne natuurwetenschap is de natuur een heel dynamisch gebeuren. Dat laat zich verbinden met spiritualiteit. Er wordt een pleidooi gevoerd om veel beter te beschrijven wat we met die spirituele dimensie bedoelen, om zo meer verbinding te krijgen tussen God, wetenschap en theologie. Erik waarschuwt dat het niet makkelijk is op dat terrein vooruitgang te boeken. Toch is dat nodig. Discussies over definities zijn echt werk.

Christiaan Hogenhuis rond de discussie voorlopig af met aan te duiden dat de bedoeling van de discussie niet zozeer was om antwoorden te vinden, maar om de juiste vragen op het spoor te komen. Wat dat betreft is er al een aardige oogst:

- Welk beeld van de natuur hebben we (dualistisch, harmonisch e.d.) en welke positie hebben wij en heeft God daarin (antropocentrisme, dualisme, verlossing e.d.)?
- Begrippen als schepping en verlossing krijgen heel verschillende invullingen. Welke plaats hebben mensen in de praktijk van schepping en verlossing?
- Wat is een vruchtbare relatie tussen natuurwetenschap en theologie?
- Op een heel ander niveau: kunnen we onze creativiteit gebruiken om betere suggesties te krijgen dan 'smakelijk eten, smakelijk eten, hap, hap, hap' waarin meer besef doorklinkt van dankbaarheid en heiliging?
- Kunnen in dit alles andere religies ons helpen?

Dit soort vragen kunnen meegenomen worden in de workshops.

Middag: n.a.v. de workshops

In de middagdiscussie geven op uitnodiging van gespreksleider Martine Vonk eerst vijf mensen vanuit de workshops een impressie van hoofdpunten die daar aan de orde zijn geweest. Welke (nieuwe) vragen hebben de workshops opgeleverd?

Workshop 1 Over bezit bezetenheid en gebed

In workshop 1 kwamen twee (clusters van) vragen centraal te staan:

- Wat is een duurzame, deugdzame persoon? Wat moet/mag een persoon doen opdat hij duurzaam is? En hoe kom je van het individuele duurzame gedrag naar een brede duurzame maatschappij, waarin het gaat om het gedrag van veel mensen samen?
- Moeten we zwijgen of spreken? Is de stille meditatie de weg naar duurzame deugdzaamheid, of eerder het stellen van de ene na de andere vraag in het gebed? Hierbij kwamen verschillende vormen van gebed aan de orde: het vraaggebed (Help ons respect te ontwikkelen. Heer, geef mij de juiste houding ten aanzien van Jou, de medemens etc.), de dankzegging, het belijdenisgebed (waarin ik mijn ego en eigen meningen niet centraal zet) en de lofprijzing.

Workshop 2 Voedsel, duurzaam, rein, onrein

In de workshop werd besproken of er een koppeling is te maken tussen rein en duurzaam en tussen onrein en niet-duurzaam. Het voorbeeld van Daniel werd aangehaald, die niet meeat aan de tafel van de koning, maar zijn eigen eten at. De vraag is: Wat kan dit voorbeeld voor ons betekenen? Hoe gaan wij daarmee om? Hoe stellen wij ons, bijvoorbeeld, op tegenover de producten uit de (levensmiddelen)industrie? Wat eten we, wat eten we niet?

Een tweede vraag die opkwam is: Is het verlangen naar duurzaamheid in feite niet een verlangen naar God?

Een derde vraag is: Wat kunnen we in de kerk hiermee samen doen? De schepping vieren, door samen te werken in een (klooster)moestuin, ook midden in de stad?

Workshop 3 Plaats-vinden, plaats-maken

In de workshop stond de vraag centraal welke verbinding wij hebben met de plaats waar wij zijn, wonen, werken, leven. Daarvoor werd de methode van de 'narratieve cartografie' ingezet: het tekenen van je woonplaats. Dat leverde uiteraard heel verschillende soorten tekeningen op. Sommigen leggen veel nadruk leggen op de plaats waar zij wonen. Anderen schetsen meer de middelen van transport (wegen, spoorlijnen) en de ruimere omgeving en benadrukken daarmee beweging, naar buiten toe, reizen, onthechting. Die beide aspecten zijn ook te herkennen in een Bijbelse benadering van 'plaats'.

Workshop 4 Moed, maat en mystiek: christelijke bronnen voor duurzaam leven

De vraag die in deze workshop centraal kwam te staan is: waar houdt onze eigen verantwoordelijkheid op en kan er sprake zijn van Godsvertrouwen? Daarbij kwam ook de verhouding tot wetenschap en technologie weer aan de orde. Hoe verhouden wij ons daar toe? Kunnen we wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen positief waarderen of niet, zonder daarbij te moraliseren? Dit raakt aan de zoektocht naar de verhouding tussen God, mens en natuur. De mens lijkt vervreemd van de natuur. Is het mede daardoor dat jongeren minder worden aangesproken door de 'agrarische' denkwereld van de Bijbel. Wat kunnen wij met het besef dat elke plant en elk dier zich opoffert zodat wij kunnen leven? Wat kunnen wij ons voorstellen bij het sacramentele karakter van het leven? Moeten wij daarvoor nieuwe creatieve vormen creëren?

Workshop 5 Hemel op aarde?

De workshop draaide om het concept van Bonhoeffer over de christuswerkelijkheid die de hele wereld draagt (n.a.v. Kol. 1). Gesproken werd over sacramenten als vooruitspiegeling van de

verlossing. Biedt dit motieven en motiverende metaforen voor milieuzorg vanuit ons persoonlijk geloof?

Vanuit de zaal reageert men.

Individuele en collectieve ethiek

In aansluiting op de vraag uit workshop 1 hoe je individuele ethiek vertaalt naar een collectieve ethiek, wordt gesteld dat je het praktisch moet houden. De vraag wat het goede leven is, is niet te beantwoorden. Is dat één ijsje per dag? Twee? Maar vraag je liever af waarom je met windmolens bezig bent. Antwoord: omdat je gelooft.

Iemand anders merkt op dat het onderlinge effect van individuele ethiek in een groep ongeveer bij een omvang van 15 personen stopt. Al lang bezig om de slag te maken nog groter te krijgen. Het gaat uiteindelijk om een mentaliteitsverandering.

De aarde is van God?

Martine Vonk legt de vraag in het midden wat het we bedoelen als we zeggen dat de aarde van God is. Waarom zijn we zo ver weggeraakt van dat besef?

Iemand geeft aan dat dat besef nog wel leeft, in de vorm van de wens de aarde zo goed mogelijk over te dragen aan de kleinkinderen van de kleinkinderen.

Een ander merkt op dat onze eigen bezittingen een last zijn. Dat is het werk van Mammon. Mammon is onze tegenstander. Die wil vernietigen. Maar Christus overwint. Het gaat om liefhebben zonder bezitsdrang.

We lijden aan het te veel, wordt gesteld. De wereld is als het lichaam van God. Iets komt ons tegemoet dat groter is dan wij. In volkeren in de niet westerse wereld vind je dat meer. Daar zouden we weer iets van terug moeten halen. We zagen dat in gebeden rond maaltijden het accent verschuift van dankbaarheid voor het voedsel naar dankbaarheid om het samenzijn. We moeten weer binding krijgen met waar ons voedsel vandaan komt. Dat dat iets is dat niet vanzelfsprekend is. Het besef van: Hoe is het mogelijk? Uit een klein zaadje, een plant, een vrucht.

Iemand anders merkt op dat het hier in feite gaat om een strijd om het welvaartsbegrip. Op dit moment is het BBP beslissende voor ons welvaartsbegrip. Daartegenover heeft bijvoorbeeld iemand als Amartya Sen het concept van *human flourishing* ingebracht. Voor *human flourishing* is een positieve relatie met God van belang. We moeten gehoor geven aan de wens en het verlangen van God uit te bloeien. God met ons. God met de mensheid als een collectief begrip.

‘Is de wereld van God?’ is een ouderwetse vraag, merkt iemand op. Dat blijft in het stramen van bezit en eigendom. Maar dat is juist het probleem. De oplossing zit nooit in datgene waardoor het probleem wordt veroorzaakt. We moeten andere vragen stellen.

Trees van Montfoort merkt op dat een bruikbaar beeld is dat de *hele* wereld tot bloei mag komen. God is van een andere orde. Wij denken in termen van ‘Dit is mijn t-shirt. Niet van jou’. Maar God is niet uitsluitend. De wereld is van God, maar ik leef daar ook in en mag daarin leven.

Gods handen?

Martine Vonk werpt een nieuwe vraag op: Hoe verhoudt ons handelen zich tot Gods handelen?

Vanuit de zaal wordt gesteld: Wij zijn Gods handen en voeten. Ik kan met m'n handelen liefde doorgeven aan anderen.

Maar maakt dat onze taak niet heel zwaar? Het is bijna nooit genoeg. Er is zo veel nodig. Geeft dat niet al gauw een schuldgevoel? Waar zit dan de hoop?

Steven van de Heuvel merkt op dat God meer handen en voeten heeft dan alle mensen bij elkaar hebben. God handelt ook buiten ons om. Wij mogen bescheiden meewandelen aan de hand van onze Schepper.

Iemand anders wordt wat moe van dit soort spreken en meent dat we heel veel kunnen doen. Als veganiste stelt zij zich m.b.t. dieren de vraag: Can they talk, can they reason, can they suffer? Zo ja, dan moeten we geen dieren meer eten. Maar als zij daar met theologen en medechristenen over spreekt, stopt het gesprek. We moeten een luid geluid laten horen. Voor haar is duidelijk wat voor geluid.

Erik Borgman stelt dat de duurzaamheidsdiscussie het einde laat zien van het idee dat wij Gods handen zijn. Wij staan voor problemen, maar we weten niet wat onze relatie met oplossing is. Waar het om gaat is plekken te zoeken waar de oplossing al bestaat. Leg jezelf niet het onmogelijke op. Mijn hoop? Dat er altijd weer een rotzooierige struik is. Ik kan niet zorgen dat die struik er is, maar hij komt er. Ik geloof niet in een plan dat de wereld kan redden. Stoere verhalen over dat we de wereld beter maken, maken het erger. De vraag is wel, bij welke positieve ontwikkeling die al gaande is je kunt aanknopen. Kijk je naar de situatie als een probleem, of kunnen we beter kijken naar waar de oplossing zich al aandient? Het gaat dan niet om passiviteit, maar om ontvankelijkheid. Intelligent wachten om mee te doen op het juiste moment. Op het vinkentouw zitten. Weg uit het maakbaarheidsdenken op weg naar een eucharistische levenswijze.

Iemand anders merkt op dat het besef van 'De wereld is van God' toch zijn troost is. Wij doen wat wij denken dat God is. Uiteindelijk zorgt God voor de wereld. Wij zijn maar een heel klein stukje.

Hoe maak je dat concreet, vraagt iemand. Hoe breng je ontvankelijkheid in de praktijk, met welke instrumenten?

Erik Borgman antwoordt: Het gaat niet om nieuwe instrumenten. Daarmee blijf je in de sfeer van de maakbaarheid. De wereld is gebroken. De wereld willen verbeteren, maakt ons ongelukkig. Door te zeggen dat we de problemen moeten aanpakken, zadelen we anderen op met problemen. Losers zijn dan al gauw dubbele losers. Zijn de problemen altijd te groot of mogen we hopen dat er altijd aanknopingspunten zijn. Op een gegeven moment is er iets waar we bij aan kunnen sluiten. Een signaal waarmee je geroepen wordt. Je moet niet doen alsof jij de wereld kunt redden. Dat is fundamenteel in hoe we de discussie voeren. De vraag moet zijn: wat wordt ons geboden?

Bert Altena sluit hierbij aan. We moeten uit het maakbaarheidsparadigma wegraken. Ons oefenen in een Messiaanse gemeenschap en een nieuwe levenswijze.

Toch komt er ook weerstand. Mogen we nog wel activistisch zijn? Wat kunnen we dan wel doen? Dat mosterdzaadje (uit de inleiding van Erik Borgman) is er ook door iemand gekomen.

Iemand pleit ervoor dat de kerken weer een taak op zich moeten nemen. Aan de ene kant gooit de overheid het bijltje er bij neer. Ze geeft mensen meer invloed, maar die weet het ook niet. Dat moeten kerken oppakken. Kleine groepjes vormen die iets goeds willen doen. Samen bijdragen aan nieuwe wereld. Dan gaat het niet om duurzaamheid als nieuwe religie, maar om het opnieuw vorm geven van de oude religie.

Krijn Pansters voert een pleidooi voor maakbaarheid, voor constructie, maar dan constructie van de ziel. Een gebed om je ziel te construeren. We hebben de plicht om de ziel op te bouwen, je ziel te cultiveren, een beter mens te worden.

Erik Borgman antwoordt: Het gaat er niet om iets anders te doen. Wat we doen anders erover nadenken, ander denken over wat we al doen. Als we dat niet doen, pakken we het op een heel verkeerde manier aan.

Trees van Montfoort sluit daar in zekere zin bij aan. In workshop 1 ging het niet alleen over de deugd van de doener, maar ook over het gebed. De doener moet soms even een stapje terug doen. In stilte openstaan voor God.

Tjirk van der Ziel verbindt dit met het idee van 'sense of place. Sense of wonder'. Gevoel krijgen voor het wonder van het leven op zich. Leven is een wonder, genade, gift, geschenk. Daar zit God achter. Door zijn genade een schepping begonnen, maar schepping is een doorlopend proces, dankzij de Heilige Geest. Er is een gevoel van onbehagen over het gefragmenteerde leven, maar dat laat een diep verlangen zien naar eenheid, samen. Op zo' n manier kunnen we ook naar de werkelijkheid kijken. We moeten het wel met z'n allen doen.

Daarmee besluit Martine Vonk de discussie: Samen doen, stilte, gebed, verbintenis zijn de centrale woorden die zij naar voren haalt.

Dat dat soms ook heel simpel kan, liet de heer Buijs in de zaal al eerder horen aan de hand van een kind dat aan tafel bidt: "Dank u voor het lekkere eten. Laat u ons veilig thuiskomen? Denkt u ook aan meneer Buijs? Zorgt u ook voor mevrouw Buijs die er niet meer is?"

Afronding

Christiaan Hogenhuis rond de dag kort af. Zoals gezegd was de dag vooral bedoeld om vragen op te halen, niet per se al antwoorden te formuleren. Daar hadden we vanmorgen al het een en ander voor geoogst. Vanuit de werkgroepen is die oogst nog uitgebreid.

In aanloop naar de studiedag is aan deelnemers al gevraagd thema's en vragen aan te dragen. Dat heeft een aantal reacties opgeleverd. Een korte samenvatting daarvan is het volgende:

- **Er wordt gewezen op een aantal concrete thema's:**
  - landbouw, voedsel, maaltijd;
  - bevolkingsgroei,
  - wetenschap, filosofie en spiritualiteit;

- verbinding tussen people, planet en profit (duurzame tarieven)
- **Er wordt gevraagd om een lijst met sprekers**
- **Er wordt voor gepleit dat kerk en theologie naar buiten trekken** (en out of the box leren denken)
- **Er wordt voor gepleit bondgenoten te zoeken in andere religies**
- **Er wordt een aantal theologische reflecties geboden:**
  - Het belang van de goede daad, zonder rancune, als gebed: tussen kyrie en gloria
  - Is de mens de kroon der schepping?
  - Wat moeten we (nog) met de cultuuroopdracht van ‘Bouwen en bewaren’?
  - Wat is echt nodig aan welvaart/welzijn?

Christiaan kondigt aan dat het netwerk op een aantal manieren voort zal werken.

- Er komt een verslag van deze dag op de website van Oikos
- We werken een volgende reflectie-bijeenkomsten / studiedagen
- We bekijken of er een aparte Website / Facebook / LinkedIn / Nieuwsbrief voor het netwerk moet komen en of dat haalbaar is?
- In de wat verdere toekomst zullen we kijken naar de mogelijkheden van:
  - Een cursus
  - Een module voor theologische opleidingen
  - Een onderzoekslijn

Terzijde kondigt Christiaan de Klimaatloop aan: Kerken op weg naar een rechtvaardig klimaatbeleid (www.klimaatloop.nl). Dit sluit aardig aan op de wens dat kerken meer naar buiten komen, letterlijk en figuurlijk.

Voor nadere suggesties van deelnemers hierover houdt het netwerk zich aanbevolen.

Nabespreking: Andere vragen, anders denken

In de discussie vanmiddag is een aantal van de van tevoren gestelde vragen wat uitgebreider besproken: Wat bedoelen we met ‘De wereld is van God?’ en ‘Zijn wij Gods handen?’ Bij beide vragen kwam naar voren dat we misschien wel de *verkeerde* vragen stellen en dat we vooral *anders* moeten leren denken en *anders* leren vragen over wat we al doen. Daarbij komen noties naar voren als niet-uitsluitend eigendom (in feite eigendom in de vorm van een collectief goed) en een eucharistische leefwijze. Dat vergt ongetwijfeld verdere uitwerking.

Uit een nabespreking in de werkgroep kunnen we nog het volgende optekenen over wat de studiedag heeft opgeleverd: vooral een aantal vragen (zoals ook eigenlijk de bedoeling was):

- Wat houdt antropocentrisme eigenlijk in en wat is er tegen?
- Wat kunnen we eigenlijk verwachten van *theologische* bezinning op deze thematiek? Wat is het eigene daarvan?
- Hoe verbinden we het thema en de reflectie erop met het dagelijks leven? Denk aan gebed en sacramentaliteit, waarvoor in de verschillende stromingen verschillende tradities bestaan (denk aan: smakelijk eten , smakelijk eten, hap, hap, hap ...)

- Er zijn verschillende theologische taalvelden. Er is tijd nodig om die met elkaar in gesprek te brengen.
- We missen daarbij een taal om verbinding te maken tussen activisme en vroomheid. We missen in feite religieuze taal.
- Wat is nu eigenlijk duurzaamheid? Het gaat om een breder duurzaamheidsbegrip, dat verbonden is met een ander welvaartsbegrip. Sen en Nussbaum gebruiken daarvoor het begrip *human flourishing*. Zie ook Tim Jackson.
- Het thema van de ontspannenheid: het (leven) hoeft niet altijd in alle opzichten verantwoord te zijn.
- Hoe verhoudt zich eigenlijk 'de hand van God' tot 'de hand van de mens'? Activisme versus geloofsvertrouwen, een zekere passiviteit, afhankelijkheid en aanvaarding.